

**СУЧАСНІ РЕЦЕПЦІЇ
СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ
ОРІЄНТИРІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

колективна монографія

(за загальною редакцією кандидата юридичних наук Д.С. Луніна)

Полтава

Розділ 1. Переосмислення філософських ідей Григорія Сковороди в умовах війни в Україні

Гула Р.В.

*д.і.н., проф., професор кафедри філософії,
Харківський національний університет
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба*

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА, ПОГЛЯД КРІЗЬ СТОРІЧЧЯ: СКОВОРОДА І СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Україна багата іменами, які змінювали не тільки історію, але й науку, освіту, особистість. Із-поміж видатних постатей, якими пишається наш народ, поряд із Т. Шевченком, І. Франком є ім'я Григорія Савича Сковороди, який увійшов в історію всього світу як самотня, вільна, незвичайна, потужна постать – як яскрава сторінка історії України, уособлення її поглядів, її світосприйняття, її духу, її коріння, її свідомості.

Навряд чи хто-небудь із діячів української культури, окрім хіба Тараса Шевченка, упродовж ХІХ–ХХ ст. ст. привертав до себе таку пильну увагу світу, як мандрівний поет і філософ Г. С. Сковорода (1722–1794). Про його життя та творчість написано сотні історико-філософських, богословських, літературознавчих, лінгвістичних, педагогічних, культурологічних та інших розвідок. Твори Г.С. Сковороди видавалися багато разів не лише в оригіналі, але й у численних перекладах, а сам він став знаковою фігурою для цілого грона блискучих письменників та інтелектуалістів: досить пригадати Т. Шевченка, І. Франка, О. Потебню, М. Сумцова, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Зерова, М. Хвильового, П. Тичину, І. Мірчука, Д. Чижевського, Ю. Шевельова, Р. Лужного, Б. Гаврилишина, Р. Піча, Івана Павла ІІ, П. Коельо.

300 років відділяють нас від того часу, коли в с. Чорнухах на Полтавщині, 3 грудня 1722 р. народився Г.С. Сковорода. Його життя й творчість і досі викликає багато питань. Твори і життя філософа переповнені символікою й різноманітними закодованими культурними знаками. Незважаючи на те, що беззаперечно є постаттю світового рівня, для багатьох він і досі залишається загадковою, багатогранною особистістю.

Без перебільшень, Г.С. Сковорода був культурним проривом свого часу: свіжим голосом, із сучасними поглядами і широким світоглядом. Головні надбання його філософії не тільки в умовах ХVІІІ ст., а й пізніше відігравали велику роль у розвитку української культури. Але Г.С. Сковорода це далеко не тільки мандрівний філософ із торбинкою за спиною, хоча цей стереотип міцно закарбувався у суспільній свідомості нащадків. Це лише одна із його іпостасей: педагога, просвітителя-

гуманіста, філософа, поета, письменника, видатного культурного діяча своєї епохи, дійсно визначного українця, праці якого цінують і три століття після його народження [10].

Г.С. Сковорода був просвітителем і розумів під «просвітительством» не лише поширення серед населення загальноосвітніх знань, здійснення морального та громадянського виховання людей, а й «просвіщення умів», ствердження нового світобачення, ідей про Всесвіт і суспільство, про пізнання людиною щастя, що дається...«...малодовольством, целомудрием, смиренням, трудолюбием, терпением, благодушеством, простотою нравов, чистосердечием...» [2, С.9].

Філософське обґрунтування вектору та траєкторії розвитку української культури міститься у творчій спадщині Г.С. Сковороди. Він, аналізуючи релігійно-філософські системи минулого та сучасності, фактично розпочав історію української філософії, створивши власну унікальну транскрипцію моделі християнської культури.

Першоосновою світу, його культури за Г. Сковородою є Бог. Вищим ступенем пізнання філософ вважав заглиблення у душу людини. Кінцевим ідеальним результатом – досягнення єднання душі з Богом. Власне це й є визначною рисою ментальності українця, в основі якої покладене «духовне» осмислення світу. Такий тип пізнання називають «премудрістю» (за Платоном – «першою філософією», на відміну від повсякденної мудрості).

Спрямованість цього філософського знання на оволодіння таємницею людського буття означає пріоритет заглиблення у внутрішній світ людини. Мудрість тут виступає своєрідним інструментом розгадуванням таємниці, сутнісних характеристик власного «Я» людини. У наші часи цей вид філософської культури частіше визначається як феноменологізм, екзистенційність, де «Я» особистості комунікує саме із собою (екзистенційний кордоцентризм) [12].

Роль та місце Г.С. Сковороди є визначальним для української культури. Саме він виділяє Божу «премудрість», начала, сутність, основу, «серце». Наприклад, «сиренські води» – це хвилювання, «потопні сиренські води» – це хвилі бажань, образ голубки – позитивна зооморфна ідентифікація, яка в термінах сучасної трансвої психології визначається як «політ». А звідси вчення про «дві натури», видиму і невидиму. До того ж Г. Сковорода вважав премудрість здоров'ям душі, а справжнє щастя, на його думку, полягає в пізнанні «серця» [5; 7]. «Безодня» і «око» – образи Бога, невидимого світу, «світика» [1].

Філософію «серця», започатковану Сковородою, розвив і доповнив П. Юркевич. Він стверджував, що метод споглядальності є суттєвою ознакою саме української філософії. Національної філософсько-культурної традиції взагалі властиве спрямування процесу дослідження до суб'єкта пізнання, до спроб синтезу науки про природу і дух, до відновлення втраченої філософії «серця», «ока». Фактично мова йде про своєрідну

реабілітацію «першої філософії», «метафізики» чи «онтології» у пізніші епохи, повернення до джерел сутнісних основ філософії та культури.

Філософську концепцію культури Г.С. Сковороди можна вважати своєрідним «містком» між «реабілітованою» давниною та осмисленням її здобутків на основі досягнень сучасності. «Сковорода, – як стверджував один з найвидатніших українських інтелектуалів ХХ ст. Д. Чижевський, – є останнім представником українського духовного бароко, з другого боку, він – український «перед романтик»: але бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток. Отож, Сковорода стоїть у центрі української духовної історії...» [3]. Також варто пам'ятати, що його творчість – то «остання розкішна квітка старого життя, світогляду українського народу, його старого письменства, колишньої могилянської школи». Традиціоналізм старожитньої української духовної культури, без сумніву, є основою його філософсько-культурної концепції. Основне сквородинське поняття «сродність» органічно вписується у «горизонт сподівань» українського барокового богомислення. Сковородинська ідея людських «разнопутій» активно дискутується в інтелектуальних колах в українській культурології ХVІІІ ст. «Парадокс "нерівної рівності"» постає у творчості А. Кальнофойського, Л. Барановича, Й. Галятовського, С. Яворського та інших українських барокових письменників як джерело міркувань про Церкву як містичне Тіло Христове. Коло найулюбленіших сквородинських образів («море», «берег», «дзеркало», «світ-театр» тощо) мають за власне джерело щонайперше «скарбницю» сталих виражальних засобів українського літературного бароко.

Г.С. Сковорода також справив величезний вплив на розвиток новітньої української культури, як самобутнього духовного феномену у європейській культурній парадигмі [4]. Варто згадати зачинателя національного новітнього письменства І. Котляревського, який вважав себе «учнем Сковороди», послідовником його етичних світоглядних установок. Прикладом цього можна вважати сюжетну лінію фіналу «Наталки Полтавки». Пан Возний на прізвище Тетерваковський (в першій дії співав пісню «Всякому городу нрав і права») не став чинити зла, пригадавши, що він «от рожденія...расположен к добрим ділам», а Микола та Виборний вихваляють усіх полтавців як добродіїв. Тут яскраво виражена домінувальна ідея «Убогого Жайворонка» Г. Сковороди – «сродність» української людини до добра.

Творчість Г.С. Сковороди справила помітний вплив й на розвиток літературної діяльності Т. Шевченка [8]. Він добре знав сквородинські псалми, а також листи філософа, які були оприлюднені на сторінках «Украинского вестника». Зазначемо, що у коло Шевченкових знайомих входили Платон Лукашевич, син друга Сковороди Якіма Лукашевича, та Олексій Капніст – син Василя Капніста.

Інтерес до Г.С. Сковороди не згасає в українській культурі й у другій

половині XIX ст., навіть у часи небаченого досі національного занепаду. На початку 1860-х рр. М. Костомаров завзято захищав Г.С. Сковороду від ортодоксально-нігілістичних нападів Вс. Крестовського. Від часу створення Харківського історико-філологічного товариства (1877) тематика вивчення сквородинської спадщини посідає помітне місце в науковій діяльності його членів: О. Потебні (його самого харківці називали іноді «другим Сковородою»), М. Сумцова, Д. Багалія, О. Єфименко, А. Лебедева й інших. Коли 1894 р. в Харкові завдяки Д. Багалію та діяльності Харківського історико-філологічного товариства було видано твори Г.С. Сковороди (сьомий том «Збірника Харківського історико-філологічного товариства»), відбувалося якби «воскресіння» філософа у соту річницю смерті. Власне з цього часу можна констатувати стрімке зростання інтересу до Сковороди. Поступово цей процес перетворився на один з магістральних напрямків української гуманістики та помітну галузь славістичних студій у всьому світі.

З-поміж праць про Г.С. Сковороду, які з'явилися на початку XX ст., слід визначити публікації Д. Багалія, П. Житецького, А. Лебедева, В. Перетця, М. Петрова, С. Русової, М. Сумцова, А. Товкачевського, І. Франка. Також десь від 1910-х рр. ім'я українського філософа починає лунаати й у публікаціях на Заході. Так, М. Безобразова друкує статтю про нашого філософа на сторінках «Archiv für Geschichte der Philosophie», згадки про нього містяться у книгах Ю. Третяка, Т. Масарика та інш.

В українському національному Відродженні початку XX ст. «сковородинство» було також надзвичайно важливим складником культури. У період воєн та революцій, у період жорсткої деформації психіки і свідомості людини, теза про незникомість «істинного чоловіка» в українській людині свідчила їй «душевна потреба згадати Сковороду». Культурний феномен українського «необароко» 1920-х рр. був викликаний у значній мірі саме ідеями Г.С. Сковороди. Прикладом цього є те, що найталановитіший поет того часу П. Тичина присвячує Г. Сковороді книгу «Замість сонетів і октав» (1920) [6] та розпочинає роботу над поемою-симфонією «Сковорода», яка за своїм грандіозним задумом мала би стати «українським «Фавстом» XX століття». Також українська гуманістика збагачується цілою низкою присвячених філософу культурологічних досліджень. Це, насамперед, книга Д. Багалія «Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода» (Харків, 1926), яку одразу ж охрестили «енциклопедією сквородознавства». Досі не втратили свого наукового значення книги «Григорій Сковорода, його життя і твори» Г. Коваленка (Полтава, 1919), «Григорій Савич Сковорода. (Український філософ). Короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів» Г. Хоткевича (Харків, 1920) та ін. Чимало вартісних праць публікуються українськими дослідниками в інших країнах: праці І. Мірчука, Д. Олячина, В. Заїкина. Окремо слід зазначити внесок Д. Чижевського, який вже наприкінці 1920-х рр. справедливо вважався найглибшим й найавторитетнішим

інтерпретатором спадщини Г.С. Сковороди. З Д. Чижевським пов'язаний розвиток сквородинських студій на Заході впродовж 1930–1940-х рр. На той час за наслідками сталінського терору та подій Другої Світової війни українська культурологія та гуманістика зазнали непоправних втрат. Тому більшість досліджень про Г.С. Сковороду з'являлося тоді закордоном іноземними мовами.

Д. Чижевський присвятив Г.С. Сковороді близько п'яти десятків праць, з-поміж яких слід згадати передовсім спеціальні розділи книжок «Філософія на Україні (спроба історіографії)» (Прага, 1926), «Нариси з історії філософії на Україні» (Прага, 1931), другу частину нарисів «Український літературний барок» (Прага, 1942), цикл статей «Сквородинські студії» на сторінках часопису «Zeitschrift für slavische Philologie» та фундаментальну монографію «Філософія Г. С. Сковороди», оприлюднену у Варшаві 1934 р. (німецькомовна версія книжки з'явиться в Мюнхені аж через сорок років по тому заходами Українського Наукового Інституту Гарвардського університету) [13]. Д. Чижевський досліджував засади сквородинської метафізики, антропології, гносеології, етики, місце та роль Г.С. Сковороди в європейській філософській традиції від давнини до сучасності.

Ідеї Г.С. Сковороди відігравали важливу роль і в українській культурі 1950–1980-х рр. Найбільш яскравою формою її прояву можна вважати духовний та культурно-політичний «резистанс» українських «шістдесятників», який за світоглядний фундамент мав сквородинське «філософсько-антропологічне світовідчужання» [9]. Незважаючи на тотальний ідеологічний диктат той пори, українські вчені зробили важливий внесок у справу вивчення життя та творчості філософа. Серед важливих здобутків тогочасної академічної сквородіани слід назвати віднайдення та публікацію двох раніше невідомих діалогів Г.С. Сковороди, численні джерельні матеріали. Також є досі актуальними наукові розвідки Л. Махновця «Григорій Сковорода. Біографія» (Київ, 1972), А. Ніженець «На зламі двох світів. Розвідка про Г.С. Сковороду і Харківський колегіум» та ін. 1961 р. з'явилася перша повна збірка сквородинських творів, а 1973 р. в київському видавництві «Наукова думка» побачив світ двотомовик «Григорій Сковорода. Повне зібрання творів» – на наш час це найліпше академічне видання творів філософа.

Справжній розквіт сквородіани українська гуманістика переживає від початку 1990-х рр. З 1600 сквородинських розвідок, які з'явилися тільки за період 1990-х рр., понад 90% цих досліджень з'явилося в Україні [11]. Основними напрямками дослідницької діяльності творчості Г.С. Сковороди у галузі культури за часів Незалежності є:

- з'ясування теологічних поглядів філософа, сквородинська христологія (наука про «внутрішню людину» та «дві природи»), еклезіологія («сродність», «горній Єрусалим»), біблійна герменевтика;
- дослідження питомих джерел сквородинської поезії, філософії та

богослів'я в епоху бароко;

- вивчення впливу Г.С. Сковороди розвиток української культури, української романтичної філософії (Харківська школа романтиків, Кирило-Методіївське братство, М. Гоголь), української філософської думки доби позитивізму (лінгвістична філософія О. Потебні, етнофілософія М. Сумцова, християнський платонізм П. Юркевича), культури українського Ренесансу 1920-х рр. (тогочасна література, теорія пізнання, етика, психологія);

- визначення зв'язків Г.С. Сковороди з центрально- та західноєвропейською літературною і філософською традицією XVI–XVIII ст.ст. (закордонна мандрівка Г.С. Сковороди та її наслідки для світогляду філософа, коло знаних Г.С. Сковородою сучасних європейських філософів та письменників, Сковорода й німецька протестантська думка XVIII ст., Г.С. Сковорода й французьке лібертинство, Г.С. Сковорода й західна новолатинська література, Г.С. Сковорода й польське барокове письменство тощо).

Г. С. Сковорода якісно розвинув, підніс на один рівень з тогочасними західноєвропейськими зразками українську філософію, педагогіку, літературу. Йому судилася першість у багатьох сферах вітчизняної культури. Він перший з українських інтелектуалів і митців здобув всесвітню славу. Став першим байкарем і поетом-ліриком у нашій літературі. Його просвітницька діяльність сприяла відкриттю першого в Україні Харківського університету, а також залучила фольклор в українське письменство. Його філософські ідеї допомогли тисячам людей піднятися на вищий духовний ступінь розвитку, відкинути марнотні спокуси світу. Нарешті, Г.С. Сковорода став одним з основоположників екзистенційної традиції у філософії й мистецтві.

У працях присвячених Г.С. Сковороді його називали «українським Сократом», «українським Жан-Жаком Руссо», «українським Франциском Асизьким». Одне це свідчить про універсалізм як його особистості, так і про унікальність його філософської системи. Його постать розглядали як носія «космічної свідомості» і як «апостола раціоналізму», як найяскравішого представника «емблематичного стилю в містичній літературі Нового часу», як «найбільшого після перших отців Церкви християнського філософа світу» і як чоловіка, що втілює в собі всі риси українського народу та протоптає «питомо східнослов'янську стежину осягнення реальності». Ці присуди перетворюють нашого філософа на своєрідний символ української культури від давнини до сьогодні.

В особі Г.С. Сковороди тісно поєдналися талант просвітителя та духовного педагога-наставника народу, видатного філософа та діяча культури, людини, яка знайшла своє покликання і щастя в просвітницькій діяльності серед українського народу. Як високоосвічена особистість, він виховував і навчав людей, виголошуючи піднесення духовного начала українського суспільства, збереження та розвитку його культурної спадщини.

Література

1. Александрович Т.З. Висвітлення проблеми самопізнання людини Григорієм Сковородою в діалогах «Наркісс», «Симфонія, наречення книга Асхань». Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. Вип. 2. Запоріжжя, 2008. С. 12–16.
2. Бакай С. Ю. Вишанування пам'яті видатного українського педагога Григорія Сковороди У ХХ столітті (за архівними матеріалами). Традиційна культура в умовах глобалізації: сучасний дискурс щодо збереження та популяризації нематеріальної культурної спадщини. Матеріали науково-практичної конференції (23–24 червня 2017 року). Харків, 2017. С.9–12.
3. Валявко І. Осмислення філософії Григорія Сковороди в працях Дмитра Чижевського. Сковорода Григорій: образ мислителя: зб. наук. праць / упоряд. В.М. Нічик [та ін.]. Київ, 1997. С. 196–211.
4. Гаврилук Ю.М. Український вибір в аспекті геокультурного виміру філософії Г.С. Сковороди. Г.С. Сковорода та проблеми формування особистості : матер. наук.-практ. конф. в межах Великого проекту «Григорій Сковорода – 300», м. Харків, 18–19 жовтня 2007 року. Харків, 2007. С. 189–194.
5. Гусленко Р. До питання філософії серця у творах Г. С. Сковороди, П. Д. Юркевича, В.О. Підпалого. Переяславські Сковородинівські студії: зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 1. – С. 15–20.
6. Журба С. С. Ідея «філософії серця» Г. Сковороди у збірці Павла Тичини «Замість сонетів і октав». Літератури світу: поетика, ментальність і духовність: зб. наук. праць / голов. ред. А. В. Козлов. Кривий Ріг, 2014. Вип. 3. С. 270–278.
7. Зязюн І. «Філософія серця» Г. Сковороди. Шлях освіти. 1998. № 1. С. 38–40.
8. Панченко В. Сковорода, Шевченко, Гоголь: версії Ю. Барабаша. Неубієнна література: дослідницькі етюди. Київ, 2007. С. 398–416.
9. Рибка О. Традиції Григорія Сковороди в контексті етики шістдесятництва. Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць / за ред. А. В. Козлова [та ін.]. Київ, 2008. Вип. 31, ч. 1. С. 682–689.
10. Ткаченко О. Не тільки філософ: багатогранність постаті Григорія Сковороди. Особистий блог Олександра Ткаченка. – 15 лютого 2022, 11:14. URL: https://lb.ua/blog/olexandr_tkachenko/505618_tilki_filosof_bagatogrannist.html
11. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарії. Харків: Майдан, 2004. 776 с.
12. Феномен Григорія Сковороди // MATRIX. 2 січня 2019. URL: <https://matrix-info.com/fenomen-grigoriya-skovorody/>
13. Чижевський Д. Філософія Г.С. Сковороди / Підготовка тексту, мовна редакція та вступна стаття Л. Ушкалова. Харків: Акта, 2003. 432 с.